

شبکه اجتماعی – علمی دبیران شیمی بستری برای توسعه محتوا و ارتقای دبیران شیمی

فرشته احمدی درمیان^۱، محمد فاروق صادقی بجد^{۲*}

^۱ دبیر شیمی و دانشجوی کارشناسی ارشد شیمی آلی، دبیرستان تیز هوشان دختران بیرجند
^۲ مشاورمدرسه و مدرس دانشگاه فرهنگیان (پدریس شهید باهنر بیرجند)، بیرجند- دانشگاه فرهنگیان، پردیس شهید باهنر

چکیده

هدف این مقاله شناسایی و بررسی قابلیت‌های شبکه‌های اجتماعی برای توانمندسازی معلمان شیمی بر اساس سند تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش می‌باشد. در دنیای ارتباطات علمی، شبکه‌های اجتماعی را می‌توان از بسترهای مؤثر در تولید علم، اشتراک عقاید و رشد فردی و اجتماعی دانست. تغییر و تحولات در نظام اجتماعی ناشی از اینترنت، انکار ناپذیر است. این تغییرات حتی شیوه برقراری ارتباط شاگرد و استاد و روش تدریس در سطوح دانشگاهی را هم متحول کرده است. این امر به طور اساسی قابلیت انجام تحقیقات توسط دانشجویان و به اشتراک گذاشتن یافته‌های آن‌ها با دیگران را بالا برده است. امروزه حتی بچه‌ها هم به نوعی برای تکالیف درسی و برقراری روابط اجتماعی خود به اینترنت وابسته شده‌اند. دانش‌آموزان انتظار دارند که دامنه فرآیند یادگیری خود را در هر لحظه که نیازمند سؤال و برقراری رابطه با دبیرشان باشند، به خارج از محدوده‌های کلاس گسترش دهند. این امر نکته مثبتی برای آینده آموزش و تعلیم محسوب می‌شود و همه اینها مرهون اینترنت، وب و شبکه‌های اجتماعی مجازی است. روش مطالعه این پژوهش، توصیفی و تحلیلی می‌باشد. به این صورت که ابتدا با بررسی منابع فارسی و لاتین موجود در زمینه شبکه‌های علمی - اجتماعی برخی مفاهیم اساسی استخراج شد، سپس مبانی نظری مرتبط و مناسب، مورد بررسی قرار گرفت و براساس آن پاسخ به سوالات زیر ارائه شد. چه نظریه‌های از شبکه‌های اجتماعی - علمی حمایت می‌کنند؟ شبکه اجتماعی - علمی دبیران شیمی چه زمینه‌ای را برای ارتقای علمی دبیران شیمی بوجود می‌آورد؟ چگونه می‌توان شبکه اجتماعی - علمی آموزش شیمی را توسعه داد؟

کلمات کلیدی

شبکه‌های اجتماعی - آموزش شیمی - دبیران شیمی

*msadeghi17@yahoo.com

۱- مقدمه

بدون تردید اینترنت، یکی از تأثیرگذارترین ابداعات انسانی در قرن اخیر محسوب می‌شود. اینترنت با کارکردهای متنوع و اثربخش خود، کیفیت و کارایی جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی - انسانی را تحت تأثیر قرار داده است. امروزه در اغلب ممالک دنیا، دستیابی به منابع علمی - پژوهشی با بهره‌گیری از این نظام اطلاعاتی، روندی رو به رشد دارد. توجه به زیرساخت‌های گسترده‌ی تمدنی و فرهنگی و تکنولوژیکی به واسطه‌ی استفاده از اینترنت و مزایای فناوری اطلاعات، رو به افزونی گذاشته است.

دامنه‌ی این ارتباطات مجازی از ایمیل، چت و وبلاگ نویسی فراتر رفته و شبکه‌هایی برای کاربرد همه‌ی اشکال ذکر شده به منظور داشتن تعاملات اجتماعی کامل‌تر و همه‌جانبه‌تر میان افراد ایجاد شده است؛ این اشکال جدید، شبکه‌های اجتماعی نام دارند. شبکه‌ی اجتماعی مجازی، و ب‌سایت یا مجموعه‌های از وب‌سایت‌هایی است که به کاربران این امکان را می‌دهد که علاقه‌مندی‌ها، افکار و فعالیت‌های خود را با یکدیگر به اشتراک بگذارند. به عبارت دیگر، شبکه‌های اجتماعی سایت‌هایی هستند که با استفاده از یک موتور جستجوگر و افزودن امکاناتی مانند چت، پیام‌رسانی الکترونیک، انتقال تصویر و صدا و غیره، امکان ارتباط بیشتر کاربران را در قالب شبکه‌ای از روابط فردی و گروهی فراهم می‌آورند.

سایت‌های شبکه‌ی اجتماعی، از جمله رسانه‌های نوینی هستند که بستر مناسبی را برای حفظ روابط آفلاین، ایجاد روابط آنلاین و بسط دادن این روابط به زندگی واقعی فراهم کرده‌اند. امروزه، تعامل اجتماعی افراد به فضای مجازی کشیده شده است و ارتباطات مجازی بخش عمده‌ای از دلایل استفاده‌ی کاربران از این فضا است.

تغییر و تحولات در نظام اجتماعی ناشی از اینترنت انکارناپذیر است. این تغییرات حتی شیوه برقراری ارتباط شاگرد و استاد و روش تدریس در سطوح دانشگاهی را هم متحول کرده است. این امر بطور اساسی قابلیت انجام تحقیقات توسط دانشجویان و به اشتراک گذاشتن یافته‌های آن‌ها با دیگران را بالا برده است. امروزه حتی بچه‌ها هم به نوعی برای تکالیف درسی و برقراری روابط اجتماعی خود به اینترنت وابسته شده‌اند.

ونچرلی معتقد است که اینترنت انتظارات درباره تدریس و آموزش را بالا برده زیرا اساتید امروزه مجبورند مطالب خود را با عمق بیشتری بیان و حوزه‌های شناختی جدید را بسیار بیشتر از آنچه در گذشته مورد توجه بود، پوشش دهند. دانش‌آموزان نیز همچنین انتظار دارند که دامنه فرآیند یادگیری خود را در هر لحظه که نیازمند سؤال و برقراری رابطه با استاد باشند، به خارج از محدوده‌های کلاس گسترش دهند. پست الکترونیکی، اتاق‌های گفتگو، نشست‌های اینترنتی و ... باعث گردیده تا ارتباط دانشجویان با استاد و مطالب درسی خود بیشتر گردد. این امر نکته مثبتی برای آینده آموزش و تعلیم محسوب می‌شود. (صدیق بنای، ۱۳۸۵)

سوالات پژوهش:

چه نظریه‌های از شبکه‌های اجتماعی - علمی حمایت می‌کنند؟

شبکه اجتماعی - علمی دبیران شیمی چه زمینه‌ای را برای ارتقای علمی دبیران شیمی بوجود می‌آورد؟

چگونه می‌توان شبکه اجتماعی - علمی آموزش شیمی را توسعه داد؟

روش مطالعه:

روش مطالعه این پژوهش، توصیفی و تحلیلی می‌باشد. به این صورت که ابتدا با بررسی منابع فارسی و لاتین موجود در زمینه شبکه‌های علمی - اجتماعی برخی مفاهیم اساسی استخراج شد، سپس مبانی نظری مرتبط و مناسب، مورد بررسی قرار گرفت و براساس آن پاسخ به سوالات پژوهش امکان پذیر شد.

یافته‌ها:

چه نظریه‌های از شبکه‌های اجتماعی - علمی حمایت می‌کنند؟

در حوزه علوم ارتباطات از جمله تئوری‌هایی که می‌توان در ارتباط با موضوع تاثیر شبکه‌های اجتماعی بر تولید علم بیان داشت، نظریه کاشت و نظریه استفاده - تاثیر است.

نظریه کاشت

جورج گرینر این نظریه را درخصوص تاثیرات تلویزیون بیان داشت ولی با تاسی از فرایند جایگزین سازی و تکامل گرایی که در حوزه رسانه‌های جمعی اتفاق افتاده می‌توان این نظریه را به شبکه‌های اجتماعی به عنوان یکی از رسانه‌های اجتماعی که از رشد بسیار بالایی در جذب توجه مخاطبان جهانی برخوردار شده‌اند نیز به کار گرفت.

گرینر استدلال می‌کند که تلویزیون آثار درازمدتی دارد؛ آثار تدریجی و غیرمستقیم اما مترکم و با اهمیت. وی با استفاده از تحقیقی که احتمالاً طولانی‌ترین و گسترده‌ترین برنامه پژوهش اثرهای تلویزیون است، نظریه «کاشت باورها» را ارائه داد. (سورین و تانکارد، ۱۳۸۶، ص ۳۸۹) شاهد اصلی گرینر برای این نظریه، از تحلیل محتوای سیستماتیک تلویزیون آمریکا طی چندین سال متوالی بدست آمده است. (مک کوایل، ۱۳۸۵، ص ۳۹۹)

این نظریه یکی از اشکال اثر رسانه‌ها در سطح شناختی بوده و مربوط به این موضوع است که قرار گرفتن در معرض رسانه‌ها، تا چه حد می‌تواند به باورها و تلقی عموم از واقعیت خارجی، شکل دهد؟ نظریه کاشت یا اشاعه برای ارائه الگویی از تحلیل، تبیین شده است؛ تا نشان‌دهنده تأثیر بلندمدت رسانه‌هایی باشد، که اساساً در سطح برداشت اجتماعی، عمل می‌کنند. (گونتتر، ۱۳۸۴، ص ۳۱۰)

با بهره‌گیری از گزاره‌های حاکم بر نظریه کاشت می‌توان گفت که شبکه‌های اجتماعی تاثیر شگرف تری نسبت به تلویزیون بر مخاطبان دارد. کاشت پیام‌های متعدد و متنوع در عرصه شبکه‌های اجتماعی باعث شکل‌گیری نگرش‌ها و رفتارهای کاربران شده و اثرات این پیام‌ها در درازمدت نیز قابل مشاهده است. شبکه‌های اجتماعی باعث می‌شوند تصمیمات فرد در آرایه دیدگاه‌ها و نگرش‌ها دچار تغییر شود، متحول شود به نگرش جدیدی در زمینه‌ای خاص منجر شود. این وجه از کارکرد شبکه‌های اجتماعی به صورت مداوم و با تولید و کاشت پیام‌های همگن در فضای این شبکه‌ها روز به روز بر نگرش‌ها و رفتار کاربران تاثیر می‌گذارد.

نظریه استفاده - تاثیر

نظریه استفاده - تاثیر به توصیف فرایندهای شناختی می‌پردازد که با استفاده از استفاده محتوای آرایه شده فرد را به سمت انتخاب‌های رفتاری هدایت می‌کند؛ در نتیجه، کاربرد آن‌ها در رویکرد استفاده و رضامندی به طور کلی بر انتخاب‌های فرد در مورد قراردادن خود در معرض رسانه‌ها یا پیام‌های خاص آن تأکید دارد. (نیکو و دیگران، ۱۳۸۰، ص ۸۰)

مدل استفاده - تاثیر بین انتظارات (خرسندی‌های خواسته شده) و ارضای (خرسندی‌های به دست آمده) تفاوت می‌گذارد و از این رو، نوعی بهره‌مندی فزاینده از کاربرد رسانه‌ای در طول زمان را شناسایی می‌کند. بنابراین آنگاه که خرسندی‌های خواسته شده بیشتر باشد، این احتمال نیز افزایش می‌یابد که میزان ارضای مخاطبان بالاتر و میزان توجه و تاثیر آن‌ها بیشتری می‌شود. عکس چنین رابطه‌ای هم می‌تواند اتفاق بیفتد. در واقع کاربر وسایل ارتباطی با استفاده از این وسایل درصدد به کارگیری اثرات و نتایج آن‌ها در برنامه‌های زندگی خویش است. این تاثیرات می‌تواند بر شغل و حرفه، برنامه‌های تفریحی روزانه، و حتی برنامه‌هایی که به منظور پر کردن اوقات فراغت و ارتباط با دیگران طراحی و ترسیم می‌نماید به کار گیرد. (مک کوئیل، ۱۳۸۰، ص ۱۱۲ - ۱۱۱). بنابراین مدل استفاده - تاثیر می‌تواند بر وجه عملیاتی و کاربردی استفاده از شبکه‌ها مورد تاکید واقع گردد.

۲- شبکه اجتماعی - علمی دبیران شیمی چه زمینه ای را برای ارتقای علمی دبیران

شیمی بوجود می آورد؟

ارتباطات میان فردی بخش قابل توجهی از مجموع ارتباطات هر فرد را تشکیل می دهد که به دلایلی مانند حل مسائل و مشکلات خود با دیگران، رفع تضادها و تعارضها، رد و بدل کردن اطلاعات، درک بهتر خود و رفع نیازهای اجتماعی صورت می گیرد (فرهنگی، ۱۳۸۰ص ۱۳). با ظهور تکنولوژی های ارتباطی که برجسته ترین آن اینترنت است، موضوع ارتباط های میان فردی از حوزه ارتباط چهره به چهره فراتر رفت و به حوزه ارتباطات با واسطه کامپیوتری نیز کشیده شد. امروزه استفاده افراد از اینترنت با تغییراتی همراه شده است که علاقمندی به استفاده از اینترنت و فضای مجازی را دوچندان نموده است. یکی از این تغییرات پیدایش فناوری وب ۲ می باشد که همه گیر شدن استفاده از فضای مجازی را به دنبال داشته است. از پدیده هایی که با پیدایش فناوری وب ۲ همراه بود، ظهور شبکه های اجتماعی در دنیای اینترنت بود که بی شک استفاده بجا و درست از این شبکه ها به ارتقاء سطح یادگیری و توانمندی افراد در مراحل مختلف زندگی منجر می شود.

شبکه های اجتماعی را گونه ای از رسانه های اجتماعی می دانند که امکان دستیابی به نحوه جدیدی از برقراری ارتباط و به اشتراک گذاری محتوا در اینترنت را فراهم آورده اند. صدها میلیون نفر از کاربران اینترنت عضو صدها شبکه اجتماعی مختلف هستند و بخشی از فعالیت آنلاین روزانه شان در این سایت ها می گذرد.

استقبال از شبکه های اجتماعی از آن روست که کاربران اینترنتی می توانند برای اغلب نیازهای آنلاین خود در این وبسایت ها پاسخ مناسب بیابند. در شبکه های اجتماعی کاربران می توانند پروفایل های شخصی برای خودشان بسازند که شامل مشخصات، تصاویر، علاقه مندی ها و سایر موارد این گونه است. اما شبکه ای شدن این وبسایت ها از جایی آغاز می شود که هر کاربر لیستی از دوستان تهیه می کند و این پروفایل های شخصی به یکدیگر متصل می شوند. هر کاربر می تواند دوستان و آشنایانی که در همان شبکه ای اجتماعی حضور دارند را به لیست دوستان خود بیفزاید. همچنین کاربران می توانند با جست و جو در پروفایل های کاربران و مشاهده ی مشخصات آن ها با افراد جدیدی آشنا شوند و لیست دوستان خود را گسترده تر کنند. اینها ابتدایی ترین امکانات شبکه های اجتماعی است و این وبسایت ها در سال های اخیر تلاش کرده اند، تا گزینه های بیشتری در اختیار کاربران خود قرار دهند.

شبکه های اجتماعی را در ساده ترین تقسیم بندی می توان در دو گروه عمومی و خاص قرار داد. در شبکه های اجتماعی عمومی کاربران اینترنتی با انگیزه ها و اهداف مختلف حضور دارند و شبکه سازی مجازی شان را از طریق این وبسایت ها دنبال می کنند، ولی شبکه های اجتماعی خاص حول موضوعی ویژه شکل گرفته اند و تعداد کاربران شان نیز کم تر است.

یکی از شبکه های اجتماعی خاص می تواند شبکه اجتماعی علمی دبیران شیمی باشد. این شبکه قادر خواهد بود توانمندی های کاربران خود را در زمینه های مختلف ارتقا دهد.

به اشتراک گذاشتن علاقه مندی ها توسط اعضا (از مهم ترین کارکردهای شبکه های اجتماعی است که بدون آن، شبکه اجتماعی معنا ندارد). لذا دبیران شیمی می توانند دغدغه ها و علایق و دل مشغولی های خود در زمینه های علم شیمی و کتب درسی را به اشتراک گذارند، ایجاد محتوا توسط اعضا (برخلاف سایر رسانه ها، تعامل و تاثیرگذاری مخاطبان در تولید و انتخاب محتوای دلخواه زیاد است و قدرت انتخاب بیشتری دارند) و مانع جدی برای تولید محتوا وجود ندارد و بر خلاف رسانه های سنتی که محتوا را تولید و ارسال می کردند، در شبکه های اجتماعی اعضا می توانند به نقد محتوای تولید شده بپردازند و بدین ترتیب منجر به ارتقای آن شوند، شکل گیری و تقویت خردجمعی (خردجمعی به جریان پویای قوه تفکر کاربران در این محیطها گفته می شود که به عنوان یک پردازشگر بزرگ، اطلاعات را پردازش می کند. نیروی ذهن و تفکر کاربران شبکه های اجتماعی با یکدیگر ترکیب می شود و نیرویی بزرگ با قدرت پردازش بالا به وجود می آورد)، افزایش سرعت در فرایند آموزش شیمی و ایجاد ارتباط شبانه روزی بین استاد و شاگرد (مانند آموزش های مجازی یا از راه دور) که خود کاربران هم اقدام به آموزش و انتقال دانسته های خود می کنند.

ارتباط مجازی مستمر با دوستان و همکاران دبیر و شیمیدانها (شبکه‌های اجتماعی موجب گسترده‌تر شدن دامنه ارتباطات شده است. ما می‌توانیم کسانی که از آنها بسیار دور هستیم یا کسانی که مدت زیادی است که ارتباطی با آنها نداشته ایم را در این شبکه‌ها پیدا کنیم و ارتباط برقرار کنیم)

تبلیغات هدفمند اینترنتی (این سایت‌ها یکی از منابع مهم کسب درآمد هستند. از این طریق دبیران شیمی علاقه مندی‌ها و نیازهای آموزشی و پژوهشی خود را در سایت اعلام می‌کنند و شرکت‌های تبلیغاتی با آگاهی از این علاقه مندی‌ها برای آنها آگهی می‌فرستند. بسیاری از شرکت‌ها هم خود در شبکه‌های اجتماعی صفحه شخصی دارند و با مشتریان خود و سایر شرکت‌ها ارتباط برقرار می‌کنند)

انتشار سریع و آزادانه اخبار و اطلاعات در خصوص مباحث آموزش شیمی و برگزاری کنفرانس‌های و گرد همایی‌های مرتبط با شیمی

۳- چگونه می‌توان شبکه اجتماعی - علمی آموزش شیمی را توسعه داد؟

اساس شبکه‌های اجتماعی شکل‌گیری روابط بین اعضای آنها می‌باشد تا با شبیه‌سازی یک جامعه به طور مجازی بتوانند نوعی زندگی مجازی را در کنار هم تجربه کنند.

ذات شبکه‌های اجتماعی به گونه‌ای است که رشد پذیری آن به صورت نمایی می‌باشد و اغلب این خود کاربران و اعضای شبکه هستند که باعث رشد و توسعه و ترویج بیشتر شبکه می‌شوند. در واقع این خاصیت افراد است که اغلب به سمت اجتماعات گرایش دارند و هرچه اندازه‌ی آن اجتماع بیشتر و بزرگ‌تر باشد تمایل و گرایش آنها به عضویت در آن جمع و اجتماع بیشتر می‌شود لذا همه دبیران شیمی موظف شوند که یک صفحه شخصی در این شبکه ایجاد نمایند.

تجربیات کشورهای دیگر نشان می‌دهد برای توسعه و ادامه حیات یک شبکه اجتماعی نیازهای مالی آن باید برطرف گردد و پشتیبان اقتصادی لازم را داشته باشد، بنابراین ضروری است سازمان‌ها و نهادهای دولتی از جمله وزارت آموزش و پرورش و وزارت علوم، تحقیقات و فناوری به حمایت از این شبکه بپردازند.

البته این شبکه علمی اجتماعی خود نیز می‌تواند زمینه‌هایی را برای تامین هزینه‌های خود ایجاد نماید از جمله:

- برگزاری تله کنفرانس، سمینار و کارگاه‌های آنلاین آموزش شیمی برای اعضا با پرداخت هزینه
- دریافت هزینه برای تبلیغ کنفرانس و کارگاه‌های مورد نظر در شبکه
- برگزاری دوره‌های ضمن خدمت برای دبیران و دریافت درصدی از هزینه اجرای دوره
- امکان دانلود برخی از منابع و کتب شیمی در ازای دریافت وجه
- برای توسعه این شبکه علمی می‌توان از سیاست‌های تشویقی نیز استفاده نمود. برای مثال:
- فراهم سازی امکان فروش محصولات علمی (از جمله جزوات دست نویس و یا کتاب‌های اسکن شده) توسط اعضا به یکدیگر
- تولید محتوای علمی: (تشویق اعضا به درج مطالب علمی و آموزشی شیمی) به اعضای سایت در قبال دریافت مجموعه مقالات همایش‌ها و کارگاه‌ها، علاوه بر امتیاز دهی مبلغی به عنوان تشویق و تشکر پرداخت گردد.
- معرفی فرصت‌های شغلی در حوزه علم شیمی و خصوصاً آموزش شیمی
- معرفی تکنولوژی و روش‌های نوین در آموزش شیمی
- ایجاد محیطی برای پژوهش و برنامه ریزی در آموزش شیمی

۴- نتیجه گیری:

شبکه‌های اجتماعی، پیشینه‌ای به قدمت حیات بشر داشته و پیوندی آشکار با هم‌زیستی اجتماعی انسان‌ها در کنار یکدیگر دارند. محیط‌های مبتنی بر شبکه وب نه تنها برای ارائه اطلاعات مورد استفاده قرار می‌گیرند، بلکه بخش لاینفک زندگی افراد جامعه شده‌اند و در محیط‌های رسمی و غیر رسمی افراد را تحت الشعاع قرار می‌دهند. (رضوی، ۱۳۹۰)

بامطالعه بررسی‌های صورت گرفته در رابطه با شبکه‌های اجتماعی چنین برآورد می‌شود که استفاده درست و صحیح از شبکه‌های اجتماعی، یادگیری‌ها و قابلیت‌های افراد را افزایش می‌دهد و روابط بین افراد را نزدیکتر می‌کند. از اینرو مسئولان امر همواره در صددند تا شبکه‌های اجتماعی را برای افراد جامعه طراحی کنند و سعی در بهبود آن می‌نمایند.

رایزنی و تعامل علمی در شبکه‌های اجتماعی به عنوان یکی از محل‌هایی است که دبیران و دانشجویان می‌توانند با شیوه درست و منطقی در جهت شناخت علمی یا تقویت اندوخته‌های تئوریک خود به آن دست یازند.

شاید در نظر، ماهیت تفریحی و سرگرمی شبکه‌های اجتماعی به عنوان وجه غالب جلوه‌نمایی کند اما نمی‌توان منکر این امر شد که یکی از مهمترین قابلیت‌های شبکه‌های مجازی امکان نشر داده‌ها و یافته‌های علمی افراد است.

در این باره یکی از پیشنهادهایی که مطرح است ایجاد شبکه‌های اجتماعی علمی آموزشی شیمی در جهت شناخت و رفع نیازهای دبیران، دانشجویان و دانش‌آموزان است. با راه اندازی شبکه‌های اجتماعی علمی آموزش شیمی به راحتی می‌توانیم کاربران را به استفاده از شبکه‌های اجتماعی تشویق و ترغیب نماییم تا افراد با تشکیل گروه‌های مختلف دوستان، علمی و... در این شبکه‌ها به تبادل اطلاعات علمی و فرهنگی و تعامل صمیمانه و نزدیکتر بپردازند و از درگاه شبکه‌های اجتماعی به عنوان محلی در دسترس بهره برداری نمایند و ابعاد و زمینه‌های فرصت آوری همچون دانش افزایی، تولید متن، رایزنی و تعامل با صاحب‌نظران و دبیران شیمی، طرح و ارائه دیدگاه‌های دیگران و بومی سازی آنها، استفاده از تجربیات و آموخته‌های اندیشمندان آموزش شیمی از طریق استفاده هدفمند و منطقی فراهم می‌شود.

منابع:

- [۱] رضوی، سید عباس؛ کاربرد رسانه‌های اجتماعی در آموزش. مجله رشد. دوره بیست و هفتم. شماره ۳، ۱۳۹۰.
- [۲] سورین، ورنر و تانکارد، جیمز؛ نظریه‌های ارتباطات، علیرضا دهقان، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳، چاپ سوم، ص ۳۸۹-۳۹۲.
- [۳] صدیق بنای، هلن، «آشنایی با شبکه‌های اجتماعی اینترنتی»، [آنلاین]، تاریخ دسترسی ۱۳۹۲/۴/۲، نشانی : <http://www.hamshahrionline.ir/News/?id=8284>
- [۴] فرهنگی، علی اکبر؛ ارتباطات انسانی، ج ۱، ۵، تهران: دفتر خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۸۰
- [۵] مک کوایل، دنیس؛ مخاطب‌شناسی، ترجمه دکتر مهدی منتظر قائم، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۸۰
- [۶] گونتر، بری؛ روش‌های تحقیق رسانه‌ای، مینو نیکو، تهران، اداره کل پژوهش‌های سیما، چاپ اول، ص ۳۱۰، ۱۳۸۴
- [۷] نیکو، مینو، شیخ، سعادت و سرکیسیان وازگن؛ شناخت مخاطب با رویکرد استفاده و رضامندی، تهران، اداره کل هماهنگی پژوهش‌های برنامه‌ای معاونت سیما، ۱۳۸۰